

HORÁNYI ILDIKÓ

AZ ELMŰLÁS SEGÍTŐSZENTJEI

Összefoglalás: *Az egyházi liturgiát és a profán mágikus eljárásokat ötvöző népi vallásosság rítusvilágában az emberi lét legfontosabb fordulóihoz kötődő bajelhárító gyakorlatok gyakran összefonódnak a segítőszentek kultuszával. A védőszentek megidézése nem csupán a betegségeknek alkalmazott, „produktívabb”, gyógyulást elősegítő fehér mágiához kapcsolódik, hanem az irracionális területek felé mutató halál esetén is szívesen fordulnak a katolikus hívek patrónusaikhoz. A békés, egyházi keretek között történő elmúlás iránti vágy, a hirtelen haláltól való félelem egy preventívebb jellegű mágikus szentkultusz kialakulását teremti meg.*

A halállal kapcsolatba kerülő védőszentek két – egymástól sokszor nem elválasztható – csoportját különböztethetjük meg. A hirtelen, váratlan halál ellen óvó, bajelhárító szerepük alapján megidézett szentek szélesebb csoportja mellett a haldoklás konkrét aspektusához kapcsolódnak azok a mennyei segítők, akik az agónia könnyebbségét biztosítják, illetve a lélek túlvilági útjánál nyújtanak segítséget. A tanulmány átfogó képet próbál adni kultuszukról, rámutat szerepük kialakulásának okaira, s ízelítőt nyújt azokból az írott és képi forrásokból, amelyek bizonyítják évszázadokon keresztül tartó jelentőségüket.

A szentek kultuszának több évszázadnyira visszanyúló hagyománya a vallásosságban nagy szerepet játszó misztikus – és bizonyos keretek között mágikus – világképbe illeszkedik. A lét alapvető problémáira választ kereső hivatalos vallás és a mindennapok világában tévelygő ember konkrét kérdésfelvetéseiben fogódzót jelentő mágia szétválaszthatatlan egységbe olvadt az idők során. Az egyéni élet szükség- és válsághelyzeteiben az ember mindig szívesen fordult a racionálisan kellően nem uralható, a mindennapi életet mégis többszörösen átszövő mágia felé, remélve a földöntúli erők jótékony befolyását. A fekete mágiával ellentétben az ún. fehér mágia igénybe vette a katolikus egyház által preferált szentek segítségét, sajátos ötvözetét hozva létre ezzel a népies profán és a vallásos benedikciók szakrális indíttatásának. A túlvilági és az isteni jelenlét közvetlen megtapasztalása alapulhat akár a tárgyak szakrális, archetipikus szemléletén, akár a természet törvényeinek megismerésén, az élmény megéléséhez és felhasználásához nincs feltétlenül szükség az egyház közreműködésére. Pedig a középkor világában ez a profán, pogány eredetű mágikus kultusz jól megfér az ezzel ellentétesnek látszó egyházi benedikció gyakorlatával, a kétféle tevékenység a hivatalos vallási életben szorosán összekapcsolódott, általánosan elfogadott volt. Ennek nyomait a népies ráolvasó-gyakorlatban és az amulettek hagyományában lelhetjük fel. A ma már csak a népi kultúra területén őrzött, illetve a babonákban megnyilvánuló tradíció régen az ún. elit kultúrát is áthatotta, az egyházon belül vallásos cselekedetnek minősült. Ennek okai abban keresendők, hogy a pogány rítusokhoz ragaszkodó néprétegek nyomására az Egyház kénytelen volt bizonyos engedményeket tenni a keresztény vallás kultúrájának minél akadálytalanabb meggyökeresedése érdekében. Hasonlóképpen a népi gyakorlat felett igyekezett átvenni az irányítást az egyházi elit a szentek ereklyéinek tiszteletéből és azok csodatévő, gyógyító erejének „megtapasztalásából” kibontakozó szentkultusz kezdeteinél, megelőzve ezzel egyes patríciusi rétegek hatalmi törekvéseinek kialakulását. A ráolvasások, az amulettek így terjedhettek el akadálytalanul a fehér mágia részeként, amely (ellentétben a fekete mágiával) a rontások feloldására irányuló segítő, bajelhárító funkcióval bírt. A morális

erővel rendelkező szakramentáliák Isten által gyakorolt áldásos hatása, a keresztény vallás természetfeletti vagy a mennyei szférákba emelkedő lényei (pl. szentek) vették át a pogány daimónok, szellemek pozitív szerepét.

A 16-18. században a hivatalos egyházi és a profán gyakorlat között bekövetkező szakadás hatására a mágikus cselekvés előbb félhivatalossá válik, később pedig teljesen elveszíti a klerikusok jóváhagyását. Bár a mágia fokozottabban alkalmazkodik a helyi igényekhez, a parasztság szinkretikus, vallásos-mágikus világképe még évszázadokon keresztül őrzi annak emlékét, hogy eszközei az egyházi rítusok szentsége által nyert tekintélyük révén érik el hatékonyságukat. Tartalmától függetlenül, szinte minden vallásos téma alkalmasnak bizonyult a mágikus hatás fokozására, és a hívők a legnagyobb természetességgel fordultak Krisztushoz, Máriához, a különböző szentek alakjaihoz (az illetékes helyi szentektől kezdve a legkülönbözőbb indíttatással elterjedt kultuszokig) bármilyen baj esetén, lett légyen az betegség, természeti csapás, vagy akármilyen egyéb kívánság.

A barokk korában a speciális patrónusok száma megnövekedett, a szentekkel fenntartott kapcsolatok rituális formái meggazdagodtak. Ekkor alakultak ki a különböző mesterségek, céhek segítőszentjeinek kultuszai, a különféle betegségekhez újabb speciális védszentek rendelődtek. Annak a sok évszázados hitnek a súlya, hogy az én rétegei emberfeletti közvetítők szoros láncszemein keresztül fűződnek az istenihez, lehetővé tette a szentek patrónus szerepének megerősödését. A szentek, mártírok, akik maguk is emberek voltak, és emberként bizonyították, hogy Isten igaz szolgái, embertársaikat közelebb tudják vinni Istenhez, mint például a természetfeletti tulajdonságokkal felruházott angyalok. Sokkal meghittebb viszony tud kialakulni a földöntúli védnökökkel, ha azok életével, szenvedéseivel a földi ember is azonosulni tud. A szent fájdalomával való azonosulásban megnyilvánuló pszichikai erő gyógyítani tud, s a lelkiert megacélozó erős hit ténylegesen hozzájárulhat a betegség könnyebb legyűréséhez, a fájdalmak elviseléséhez. A népi kultúra keretein belül a természetű kozmikus gondolkodásmód, amely a mikro- és makrokozmosz egységének tudatában gyökeredzik, és a mágikus gyakorlat alapjait képezi, szoros és elválaszthatatlan egységbe olvad a keresztény vallás világképével. „A keresztény zarándoklat egész története során arra törekszik, hogy megkeresztelje a pogányt, azaz, hogy antropomorfizálja a kozmikusat [...]. Az emberi szűrő, vagyis az 'emberszabásúvá tétel' elválaszthatatlanul hozzátartozik a zarándokhely keresztény értelmezéséhez.”¹

A mágiát az ember elsősorban az élet azon irracionális területein veszi igénybe, ahol a földi tettek, sorsirányító cselekedetek nem sokat érnek, a természet erőinek, a véletlennek nagyobb szerep jut: így pl. a születés, a betegség és a halál esetén. A halál pedig az a küszöb, amelyen keresztül közvetlenül lépünk át a földöntúli világba. A halál pillanata és minden, ami csak kapcsolatba kerül az elmúlás gondolatával vagy a konkrét halottal, az egyik legirracionálisabb pont az ember életében, ezért mágikus szertartások sora övezi. És ezeket az eseményeket – legyenek azok profán babonák vagy vallásos előírások szerinti tettek – egy nagyon fontos momentum különbözteti meg más mágikus eljárásoktól. Míg pl. a gyógyító, rontó stb. „szertartásokban” a *produktív* vonások dominálnak, addig a halállal kapcsolatosak *preventív* jelleggel bírnak. A haláltól nem lehet megmenekülni, legfeljebb csak elodázni eljövételét, a bűnöktől pettyes emberi lelket nem lehet egyenesen a Paradicsomba juttatni, legfeljebb csak az ítéletet befolyásolni. Viszont mi lehetne fontosabb dolog az ember életében a földi boldoguláson túl, minthogy úgy éljen és haljon meg, hogy biztosítsa a túlvilági öröklét idejének „kellemesebb eltöltését”? A halál gondolata és a felkészülés a nagy útra a mindennapi életet át-átszövi, az ember úgy fekszik le ágyába, „mint Urjézus koporsóba...”². A mindennapok megszenteléséért közös imákkal, énekléssel, jótékonykodással buzgólkodtak a különféle társulatok, konfraternitások, amelyeknek tagjai segítették egymást halálukban, a halotti végtisztesség megadásában. A középkori mintára a barokk korban megalakuló

közösségek buzgó, keresztényi étellel készültek a jó halálra, többnyire társulataik neve által is kifejezve céljukat (Pl. Jó Halál Társulat, Agónia Társulat stb.). A hirtelen, váratlan, felkészülés nélkül fogadott halál elkerülését célzó szóbeli és képi bajelhárító gyakorlatoktól, az estvéli imádságoktól kezdve a szenteltgyertya meggyújtásáig, az utolsó kenet feladásáig a halált mágikus szertartások sora kíséri végig egy egész életen keresztül.

A halál gondolatával való együttélés dominánsabban jelentkezik az élet utolsó szakaszában, az idősebb emberek körében, amikor a vallásos élet intenzívebbé válik, s a munkamegosztásból kisebb részt vállaló öregek több időt tudnak szentelni imáiknak.³ A halálra való állandó készenlét lelkiismereti igénnyé válik, a felkészülés mindennapi, ismétlődő gyakorlata a halálfélelem leküzdéséhez szükséges lelki nyugalmat biztosítja. Egy niklai idős asszony minden esti rózsafüzérimáiról így vall: „Addig nem is tudok elaludni, amíg én ezt el nem mondom, az imámat. Akkor tudok jóízűen elalunni, mer akkor tudom, hogy Istennek ajánlottam föl. Mind, és bátran alszok, mert ha elalszok örökre, akkor is csak tudom, hogy az utolsó pillanatban... meg azért megyek a templomba minden reggel áldozni, hogy nem tudom, ez utolsó órát, hogy útra készüljek, hogyha meg talállok hány, hogy szentség nélkül ki ne múljak...”⁴.

Egyes imatípusok elmondása nem csupán a felkészülést szolgálta, hanem haláljóslo, mágikus szerepet is kaphatott. A halál időpontját lehetett általa megtudni, hogy a halál előtt álló maga irányíthassa a tisztes ceremóniák megszervezését, családjá és önnön felkészülését. A Krisztus mártíromságát felidéző imák szerepéről egy idős asszony ekként nyilatkozott: „... harmadnappal halála órája megjelenik, hogyha ezt az imát elmondja. Szóval hát akkor nagyon jártak a templomba, meg gyóntak. Gyanatlan nem halt meg senki, úgy rákészültek, s a családba kijelentették: Nézzétek fiaim, én most meghalok. S hitte a család.”⁵ Az élet beteljesülését érző, s a családban betöltött szerepét a hasznosság elve alapján értékelő idős ember halálát gyakran az élet feladásának pszichikai töltetével önmaga idézi elő, küldetésének befejezéseképp a méltóságteljes, belenyugvó halált választja.

Mivel tanulmányomban a „halálmágiának” csak egy kisebb részével, a szentek közbenjárásával szeretnék foglalkozni, ezért most csak egy rövid felsorolás erejéig utalok azokra a mágikus cselekményekre vagy eszközökre, melyekről az előbb említést tettem. Ez annál is inkább szükséges, hiszen a szentkultusz kivetülési formái ugyanezen mágikus eszközök megismerésén keresztül érhetőek el. A mágikus cselekedetek (pl. az egyszerű keresztvetés, az utolsó kenet feladása, az áldozás, egyes helyeken a lélek szabad távozása érdekében a halottasház ablakának kinyitása stb.) mellett fontos szerepük van azoknak a tárgyaknak, amelyek szakrális szemléletük révén az általuk megidézett túlvilágot képviselik. Ezek között van olyan is, ami csupán a templommal, a pappal való közvetlen viszonya alapján tesz szert mágikus hatásra – így pl. sok helyütt a templom kulcsát vagy a lelkipásztor ruháját teszik a haldokló párnája alá, hogy segítsen a könnyebb meghalásban⁶–, de nagy erőt tulajdonítanak magának a szentostyának is. A szegedi boszorkányperek anyagában olvashatunk arról a szentségtörésről, hogy akadtak olyan anyák, akik az ostyát szájukban hazacsempészték, s azzal próbálták életre kelteni halott gyermeküket.⁷ A közvetlenül szentelményként alkalmazott tárgyak (pl. a jó halálért szentelt gyertya, az utolsó kenet feladásánál használt, Szent Márk napján megszentelt búza) mellett az amulettek (nyakban hordozható kis érmék, breverlek stb.), szentképecskék, votívképek, viaszszobrok hatása is erősebb, ha szentelményként alkalmazzák. A szentek ábrázolásai szinte személyes léttel bírnak, bennük az istenség nyilvánul meg.

A hit a különböző ereklyék és sírok csodatévő hatalmában a középkorban a védő- és segítőszentek kultuszának nagyarányú elterjedését segítette elő. Ahol a szentek közbenjáró hatalma csodálatos módon manifesztálódott, ott alakultak ki a búcsújáró „szent helyek”. Ezeken a helyeken különféle kultikus kegyképeket, kegyszobrokat állítottak, amelyeknek csodatévő erejéről a különböző középkori legendák történetei tanúskodnak. A reformáció

ellenében, a vallásos képek készítésének és tiszteletének jogosságát védelmezi az a tridenti zsinaton született dekrétum⁸, amely a következőképpen fogalmaz: „Krisztus Urunknak, a boldogságos Szűznek, Isten anyjának és más szenteknek képeit igen is fenn kell tartani, kivált a templomokban, és azokat illőképpen tisztelni, becsülni [...], mivel az a tisztelet, mellyel viseltetünk, a szent képekhez azokat irányozza, akik rajtok képzelgetnek, úgy hogy mi azok által a képek által, melyeket csókkal, fő- s térdhajtással tisztelünk, magát a Krisztust imádjuk és magukat a Szenteket tiszteljük, akiket a képek előnkbe adnak”. A vallásos tárgyú ábrázolások elsősorban kegytárgynak számítanak, és a képmágia archaikus világát tükrözik. A szentképecskék segítő funkciójának bizonyítékeként egy 18. század elején készült rézmetszetes ábrázolásra kézírással feljegyzett „utasítást” idéznénk, amely a haláltusa megkönnyítésének egyik szakrális eredetű, mágikus gyakorlatát írja le. A lehajtott fejű Szűzanya bécsi kegyképén (Mater Amabilis) ez olvasható: „Ezen Képet a Halállal tusakodó Ember / nek kell a mellyére tenni és ahhoz / a Lélek Harangot is meg-húzatni és é / rette imádkozni, hogy az Isten Könyörüljön / a Kinjain.”⁹.

A szentelmények és az ábrázolások hatékonyabbak, ha bajelhárító „írás” is tartozik hozzájuk. A cselekedetekben megnyilvánuló, a tárgyi, képi és írásos mágia mellett a szóbeli mágiának is jelentős szerepe van, amelynek több fajtáját is ismerjük. Ezek többnyire az egyház által elfogadott imák és a profán ráolvasások szövegének keveredését mutatják. A cél érdekében kérhetik a felsőbbrendű segítségét egyszerű imával, ráolvasással, a szentek életéből vett példák elmondásával, amelyek mintegy az események archetipikus megisméltetésének áhításával az analógiás mágia eszközévé válnak.

Bár még folytathatnánk a sort a legkülönbözőbb mágikus eszközök további példáival, de a szentkultusz kivételési formái szempontjából e rövid ismertetés is elegendőnek tűnik. Láttuk, hogy a szent és a profán kapcsolata a népi vallásosság archaikus vonásaként a mindennapi élet szinte minden területén tetten érhető, így nem csodálkozhatunk azon, hogy az istenség megnyilvánulását kereső ember a földi életével példát mutató, de már a testiségétől, földi esetlegességétől megszabadult szentekben, azok ábrázolásaiban közvetlen szakrális képviselőjét látja az égi hatalomnak, és emberszeretetet tükröző közbenjáró, bajelhárító szerepet tulajdonít nekik. A példaadó, követendő minta a szentek életének, tetteinek sajátos vonásaiban egyedi léthelyzetekre leképezhető, személyes vonásokban megragadható kapaszkodót és közvetítőt eredményez. A közösségi tradíció által örökített szentkultusz az istenség közvetlen beavatkozásának hitén és tapasztalatán alapul. A mindennapi léthelyzetekben a szakrális kapcsolat igénybevétele a szentek profán közegbe ágyazódását segíti, s az adott élethelyzettől függő funkcionális, érdekszemléletű „hasznosítása” egyfajta tipizálási lehetőséget biztosít számunkra.

A halállal, haldoklással kapcsolatos patrónusok ennek alapján rendszerezhetőek. Az adott szituációval összeköthető szentek többnyire jellembeli vagy hagiografikus (élettörténeti) vonásaik alapján nyerik el azt a bizalmat, amely feltételezi hathatós befolyásukat az Úr színe előtt. Az ember és halál viszonyában a preventív mágiának a legnagyobb szerep a halálra való felkészülésben, illetve a halál pillanatának elodázásában jut. A váratlanul, szakrális keretek nélkül, készületlenül fogadott hirtelen halál ellen irányuló kívánságok az egyik leggyakoribb, már-már állandó elemei a mindennapi bajelhárító „gyakorlatoknak”, könyörgéseknek. A szokásos estéli imádságokban az éjszaka félelmetes, titokzatos erőinek ártó szándéka ellen a reggeli ébredést biztosító, a mindennapi ismétlődés szómágiájával segítő fohász általános érvénye miatt leggyakrabban magához Krisztushoz, a magyarok szempontjából kiemelt jelentőségű Szűz Máriához, illetve a személyes őrangyalhoz, vagy a keresztségben elnyert név alapján egyéni patrónusszentekhez szól. Specifikusabbak azok a léthelyzetek, amelyek a halál veszélyével járnak. Az egyik ilyen sajátos, s régen igen gyakori időszak, amikor járványos időkben fordulnak segítségül a halál csapásának elhárítása érdekében az isteni közvetítőkhöz.

A pestises időkben gyakorta emlegetett három legfontosabb szent nevét (Szent Rókus, Szent Sebestyén és Palermói Szent Rozália) más ragályos megbetegedések esetén is szívesen idézik, s azok általános járványszentekké válva, a hirtelen halál ellen is óvó patrónusokká lépnek elő.

A montpellier-i születésű *Szent Rókus* (1195-1227), aki életét a pestises betegek gyógyításának és ápolásának szentelte, hazájába visszatérve magányosan halt meg ugyanebben a betegségben. A legenda szerint holtteste mellett egy írást találtak, amely szerint, ha valaki pestis ellen Rókushoz folyamodik, kigyógyul a szörnyű kórból. Szent Rókust általában zarándokként ábrázolják: kezében zarándokbot, övén kobak, egyik kezével a combján lévő pestises kelésre mutat, mellette kiskutyája. A nyilak által kivégzett, de sebeiből felgyógyuló mártír, *Szent Sebestyén* (†298.) segítségét már a 7. században is kérték mirigyos megbetegedések esetén. A betegségnyilak, pestisnyilak analógiáján alapuló védőszerepe mellett Sebestyén a halottvivők patronálását is ellátja, mert második, „sikeres” vértanúhalála után egy kegyes asszonynak megjelenve, testének tisztaságát eltemetéséért folyamodott. Szent Sebestyént oszlophoz kötözve láthatjuk, ahogy mezítelen teste apró nyilak ütötte sebeitől vérzik. A leggyakrabban együtt ábrázolt két szent még a 19. század végén is kedvelt névadója volt a betegsegélyező és temetkezési egyleteknek. A két férfiszenttel általában együtt jelenik meg *Palermói Szent Rozália* alakja is (†1166 k.), aki az 1624-es nagy pestisjárvány idején segített szülővárosán. Ábrázolása halálának körülményeire utal: egy barlangban szenderült örök álmra úgy, hogy bal karját feje alá tette, jobbáiban pedig egy feszületet tartott. Palermói Szent Rozália tisztelete tipikusan barokk jelenség.

Előfordul olyan is, hogy egy szent előbb kapja meg a hirtelen haláltól óvó funkcióját, s csak később válik pestis elleni patrónussá. Így történt ez *Nikodémiai Adorján* vértanú esetében is, akinek tisztelete Rómában már a 7. századtól virágzott, majd Észak-Franciaországban és Flandriában terjedt el, ahol a késő-középkorban nyerte el utóbbi szerepét.¹⁰

A hajdani közlekedési viszonyok, a hosszabb utazások alatt előadódó veszélyhelyzetek szintén szükségessé tették, hogy a hazatérésben reménykedő utazók az idegen földön történő hirtelen halál ellen is oltalmat keressenek. Az ún. utazószentek váratlan halál ellen óvó szerepe általánossá vált. Kultuszának elterjedtsége és jelentősége miatt kiemelkedik közülük *Szent Kristóf*, aki a legenda szerint a gyermek Jézus mind súlyosabbá váló testét (erejét megfeszítve) vállán vitte át egy folyó túlsó partjára. Egyes – nem hazai – legendaváltozatok szerint halála óráján azért imádkozott, hogy az Úr mindig segítse meg azokat, akik hozzá könyörögnek. Kristóf alakja helyet kap a dél-német vidékeken a 14. században kialakult képtípusról ismert Tizennégy segítőszent soraiban. Az imameghallgatásairól, közbenjáró szerepükről ismert szentek mágikus számú csoportjának kultusza hazánkban először a német lakosság körében terjedt el, majd később általánossá vált. Kristóf önálló kultuszáról már Árpád-kori névadásaink is tanúskodnak, de nagyobb jelentőségre csak az 1351-es pestisjárvány után tesz szert. Középkori felfogás szerint, aki Kristóf képére rátekin, az azon a napon balesettől, betegségtől oltalmat nyer, s elkerüli a halált. Ezért mindenütt feltűnő helyen ábrázolják: megjelenhet a templomok külső és belső falán, a városházakon, a házakon, sarkokon, kutakon, zsoltároskönyvekben stb. Az első ismert, évszámmal ellátott fametszet, egy buxheimi Szent Kristóf ábrázoláson ezt az írást olvashatjuk: „Amely napon te Kristóf arcába nézel, azon a napon nem fogsz gonosz halállal halni”. Kristóf tisztelete a középkor végére ellankad, bár a 18. században a német polgárok körében még kimutatható kultuszának ismerete.

Az útra kelők talizmánként hordozzák az isteni gyermek imáadására induló három király, *Gáspár*, *Menyhért* és *Boldizsár* nevét a Kölnbe zarándoló német hívők mintájára. Lukács evangéliuma szerint a Jézust megtaláló bölcseket álmukban egy angyal figyelmeztette, hogy Heródes király házáat kerülve térjenek vissza hazájukba¹¹. Ezért remélik a hívők, hogy őket is megóvják a napkeleti bölcsek utazásuk során minden veszedelemtől, s a hirtelen

haláltól. S miként hosszú útjuk alatt a fényes csillag vezérelte a királyokat Istenükhöz, aképp vezeti a haldokló lelkét is a mennyei Atyához a három bölc. Egy amulettként hordozott középkori érem felirata is erre a szerepre utal: „Szent három király, Gáspár, Menyhért és Boldizsár: könyörögj érettünk itt és halálunk óráján”¹². Tiszteletük még a közelmúltban is fellelhető volt hazánkban a zalaszentbalázsi idős asszonyok tanúsága szerint, akik emlékezetükben megőrizték annak az imának emlékét, amelyben apáik a három királyt kérték fel kísérőül utolsó útjukra.¹³ A patosfalviak a szentek ünnepén böjtöléssel erősítették a könyörgés hatását, az ekkor szentelt víz szerepe országos elterjedtségű. Ezzel szokták meghinteni a halottat, majd a sírhalomra is öntenek belőle. Ez a szokás minden bizonnyal a bölcsek lélekvezető szerepére utal, miként a hangonyi rítus esetében is, amely a haldokló ágyának és szobájának meghintésére vonatkozik.

A különösen veszélyes munkát végzők körében a patrónusok keresése meglehetősen korán fellépő igény volt, s választásuk nem véletlenül esett azokra a szentekre, akik a váratlan halál ellen és a jó halál érdekében már bizonyították segítő szándékukat. A legismertebbek ezek közül azok a szentek, akik idővel a bányászok patrónusává léptek elő. A német vidékeken gyakran fohászkodtak segítségért a Három királyokhoz a föld alatti munkába indulók, hazánkban ezen a téren *Szent Anna* és különösképpen *Szent Borbála* kultusza terjedt el. A katonáknak, harcba indulóknak az igen erős középkori kultusznak örvendő harcos szentünk, *Szent György* segített, majd a barokk kortól kezdődően a karmeliták hatására elterjedt szentelt skapuláré (vállruha), melynek viselete még az első világháború idején is sokszor szerencsét hozott a Nógrádból származó katonáknak. Ha azok ilyen, hétszer vagy kilencszer szentelt skapulárét vittek magukkal a háborúba, a golyó nem fogta őket¹⁴.

Megemlíteném még – bár ez nem tartozik feltétlenül a szentek patronitásának kérdésköréhez –, hogy a skapulárhoz hasonló szerepe volt azoknak a húsvéti gyertyákból fehérvasárnap öntött Agnus Dei figuráscáknak is, amelyeket szentelményként, a jezsuita missziók hatására nyakban hordva viseltek a hívők.

A szentek élettörténetének egyik gyakori eleme, hogy a kiválasztott szent abban az isteni kegyelemben részesül, hogy halála előtt bizonyos idővel megálmodja végórájának időpontját, vagy égi látomás keretében értesül a közelgő eseményekről, s így arra időben felkészülhet. Ennek analógiája alapján ezeknek a szenteknek a segítségét is szokták kérni a hívők hirtelen halál ellen (pl. *Szt. Izidor* érsek, *Szt. Szervác* püspök stb.). A haláljósítás népi hiedelemvilágában a szentekkel álmodás nem túl szerencsés fordulat, mint ahogy azt egy 1933-ban született adatközlő megfogalmazta: „Olyan is vót, hogy megálmodták ha valaki meghal, mer paprul álmonni meg szentekvel, az nagyon rossz.”¹⁵

Vannak olyan szentjeink, akik azért érdemelték ki patrónusszerepüket, mert ők maguk jelentek meg valakinek halála előtt és ígértek neki segítséget a nehéz órán. Így például *Szent Orsolyához* azért fohászkodnak szerencsés halálért és hirtelen halál ellen, mert a *Legenda aurea* szerint az Orsolya által vezetett, mártírhalált halt tizenegyezer szűz csapatából az egyik egyszer megjelent egy nagybetegen fekvő szerzetesnek, s ezeket a szavakat mondta: „Én egy vagyok a szűzek közül, akik iránt oly nagy áhitatot érzel, és hogy elnyerjed ezért jutalmadat: ha irántunk érzett szeretetből és tiszteletből tizenegyezerszer elmondod a Miatyánkot, halálod óráján oltalmazunk és vigasztalunk téged.”¹⁶ Hirtelen halál ellen szokták még segítségül hívni pl. *Szent Adalgundát*, *Szent Mártát* és *Sienai Szent Katalint* is, és természetesen azokat a patrónusokat, akiknek a halállal kapcsolatos komplexebb szerepük által még más dolguk is akad a haldoklók mellett.

A haldoklóknak segítséget nyújtó szentek, bár megkülönböztethetők egy-egy funkció dominánsabb képviselése alapján, valójában élesen nem különíthetők el a folyamat egésze tekintetében, szerepük gyakran átfedést mutat. Noha a szép és jó halál mibenléte és ceremóniális lezajlása az idő és tér függvényében eltéréseket illetve változást mutat, nagy általánosságban azért elmondható róla, hogy az emberek leginkább a felkészülten fogadott,

családi körben történő, a vallásos rítusok rendje által meghatározott, szakrális keretek között lezajló, s könnyű haláltusával járó halált preferálták. Ebből kifolyólag a könyörgések többsége az ezeket a körülményeket biztosítani látszó, s az egyes elemekhez több-kevesebb mértékben köthető szentekhez irányult, akiknek tisztelete természetesen kultuszuk regionális, etnikai elterjedtsége és időbeli tagolódása alapján különböző mértéket mutat. Jelen tanulmányunkban nincs mód ezeket a körülményeket kellő tekintetben figyelembe venni, hisz célunk itt most a szóba jöhető patrónusok – koránt sem teljes – „leltárba vétele”, azért a jelentősebb, s nagyobb kultusszal rendelkező szentek esetében megpróbálunk valamilyen időrendi sorrendet felállítani.

Az ezredforduló tájáról eredeztethető, s némi hullámvölgyön keresztül mind a mai napig élő *Szent Mihály* kultusza, aki arkangyal lévén inkább félelmetes hatalom, s nem annyira közbenjáró szerepe emelkedik ki, hanem inkább harcos védelmező funkciójából adódik tisztelete. A Jelenések könyvében (Károli-Biblia 12,7) Mihály és angyalai harcolnak a Sátán ellen a keresztényekért, Júdás apostol levelében (Károli-Biblia 9.) pedig „az ördöggel vitatkozván Mózes teste felett vetélkedett”. A középkori felfogás szerint a halál pillanata a lélek számára az utolsó igazi megmérettetést jelenti, hiszen a haldokló ágyánál a sátáni hatalmak és a mennyek erői között óriási harc dúl azért, hogy kié legyen a megboldogult lelke. Ebben a csatában jól jön az Egyház oltalmazójának segítsége, aki – miután a haldoklóval együtt diadalmaskodott –, a lelket elkíséri túlvilági útjára. Az Érdy-kódex szerint: „Minden lelköt ő vészen ki testéből halálának idején...”¹⁷. A harc eredménye azért a földi életben elkövetett bűnök és a jócselekedetek arányától is függ. Mihály az isteni ítélet aktív résztvevője: ő teszi mérlegre az elhunyt lelkét. Tehát Mihály szerepe a halál pillanatában óriási: segítséget nyújt a harcban, kísérőtársa a túlvilágra költöző léleknek, de egyben félelmetes bíró is. A zselizi templom egyik, 1364 után készült freskója is erről tanúskodik. Becsei Margit apja halála után (1364) készítteti el felajánlásképp azt a képet, amelyen Mihály és a Sátán küzdelmét csodálhatjuk. A harcos szent feliratszalagján olvasható könyörgés a vétkes lelkek haláltusájához kér segítséget. Noha Mihály szerepe a középkor után egy kis időre halványulni látszik, de a keresztény egyház hatalmi helyzetének korából sok mindent felelevenítő ellenreformációs időkben kultusza ismét megerősödik, bár az újonnan feltűnő segítőszentek mellett korábbi jelentőségét már nem tudja visszanyerni. Az ország azon vidékein, ahol kisebb volt a török pusztítás, s ahol a reformáció befolyása sem volt olyan erős, a középkori kultuszok maradéktalanabban éltek tovább, s a tridenti zsinat hatása csak jóval később, közvetve érvényesülhetett (pl. Heves, Borsod, Gömör és Nógrád). Ezekben a helyeken Mihály kultusza jelentősebb maradt. Egy 1787-es kiadású lelképásztortanban a pap a haldokló hívő mellett még így imádkozik: „...alázatosan kérlek, hogy ezen utolsó baj-vívásomban a' kilentz Angyali-Karokkal méltóztassál mellettem lenni, Szent Mihály, Arch-Angyal! óltalmaz engem ezen végső ütközetben, Hogy el-ne veszszek a' rettentő ítéletben.”¹⁸. Mihály jelentőségét az a statisztika is alátámasztja, mely számuk szerint rangsorolja a tíz legtiszteltebb hazai patrocíniumot. Itt 375 templomi dedikációval Mihály arkangyal áll az első helyen¹⁹, aki egyébként a temetőhelyek pártfogójaként már kultusza kezdete óta a halottak földi maradványaira is kiterjeszti védőszárnyait. Közismert a koporsó kivitelére szolgáló faalkalmatosság elnevezése is, amely már 1604-ben, Szenci Molnár Albert latin-magyar szótárában is Szent Mihály lovaként szerepel.

Szent Mihály mellett – ha nem is túl nagy –, de szerep jut a másik legismertebb arkangyalunknak, *Ráfael*nek is, aki a Batthyány-kódex Missa S. Raphaelé-jében (1489) ugyanazon szerepkörben mutatkozik be, mint előbb említett társa: a végórán Ráfael kiragadja az ördög kezéből az ember lelkét, s megoltalmazza azt. A Thewrewk-kódex scriptora 1531-ben pedig Gábiel arkangyallal egyetemben őt kéri, hogy óvja meg úton, vízen minden ellenségtől, veszedelemtől, hirtelen haláltól.

A segélynyújtó természetfeletti lények mellett közkedvelt patrónusok azok a földi életükkel példát mutató szentek, mártírok, akiknek kultusza hazánkban a török hódoltság korában jórészt elhalványul, teljesen eltűnik, vagy átalakul, és szerepüket az újonnan betelepült szerzetesrendek vagy akár az uralkodóház által propagált védszentek veszik át. Közülük a legjelentősebb és legismertebb *Szent Borbála* (†306.), akinek kultusza hazánkban csak a késő középkorban virágzott fel, de egészen a 18. századig megőrizte a jó halálért könyörgők körében vezető helyét. Noha Borbála tisztelete már az ezredforduló környékén elterjedt Itáliában, hozzánk csak a német polgárság és bányászok közvetítésével jutott el a Tizennégy segítőszent kultuszának részeként, hogy szeretetreméltó, hősi alakjának tisztelete önállóan is meggyökeresedjen. A szentek litániájában Borbálát ekként szólítják meg: „Szent Borbála, te a leggyengédebb földi érzelmek hősi megvetője, hatalmas közbenjáró az utolsó szentségek fölvetelére”. A szép és jó halál egyik legfontosabb feltétele az Oltáriszentség kiszolgáltatása a haldoklónak, az utolsó kenet felvétele az egyik legáhitottabb kívánsága mindazoknak, akik felkészülten akarják fogadni utolsó útjukat. Szent Borbála mártíriumának körülményei, legendája pedig arról tanúskodik, hogy a végső állhatatosság és lelki készenlét példájával elől járó szentünk hathatós segítséget tud nyújtani ebben annak, aki hozzá fohászkodik. Temesvári Pelbárt nyomán idézzük Borbála halála előtti utolsó imáját, amelyben a hozzá fohászkodó bűnös lelkek számára folyamodik kegyelemért: „...valaki az te szent nevedről megemlékezik, és az én halálomról, bocsásd meg minden ő bűneit, és ne emlékezzél meg róla az ítéletnek napján.”²⁰ A *Legenda aurea* a szent életének elbeszélése után Borbála segítségnyújtásának hathatosságáról vonultat fel bizonyítékokat. A legenda szerint egy szászföldi gróf toronyba záratta ellenfelét (miképp Borbálát is apja), majd kiéheztette. Amikor azt hitte, hogy már meghalt, testét a torony tetejéről a mélybe vettette. De a férfi hirtelen felállt, s ezt mondta: „Borbála, a szent szűz minden viszontagságom során megoltalmazott, és mikor kidobtak a toronyból, szentséges kezével fogott fel. Nem halhatok meg, csak meggyónva, szentáldozással megerősítve, és az utolsó kenetet fölvéve. »Honnan ez a kegyelem?« - kérdezték. Mire ő: »Minden év minden egyes napján böjttel és imádsággal tisztelem Borbálát, és megszerezte nekem Istennél azt a kegyelmet, hogy szentségek nélkül nem halhatok meg.« Mihelyt megkapta a szentségeket, kilehelte a lelkét.”²¹ Borbála népszerűségéhez hozzájárul az az 1448-ban, a hollandiai Girkumban történt eset, amikor egy tűzben összeégett ember érdekében hozzá folyamodtak, s a szerencsétlennek sikerült addig életben maradnia, míg a szentségeket magához nem vette.²² Borbála így válhatott a szentségek felvétele nélküli, váratlan haláltól óvó patrónává, akit épp ezért gyakran az eucharisziára utaló kehellyel a kezében ábrázolnak. Népszerűségének bizonyítékaival lépten, nyomon találkozhatunk. Az oltárképeken az egyik leggyakrabban ábrázolt alak²³, s az imakönyvekben is szívesen fohászkodnak hozzá. Így tesz Apponyiné Pongrácz Eszter is 1719-ben abban a művében, amely korának egyik legolvasottabb írása volt a nemesasszonyok körében: „Óh dicsőséges Szűz, és Mátyr, Sz. Borbála! emlékeztetek arra az imádságra, mellyel Krisztus Urunknak halálod előtt könyörgöttél: hogy senkit a Sz. áldozat nélkül meghalni ne engedni a ki téged tisztel, és igaz szívvel segítségül hív, és a te Mátyromságodról megemlékezik; nyerjed meg énnékem, kérlek, hogy a Krisztus ígérete én bennem megerősíttessék, és szerezd meg az én lelkem óráján, ki az ő szeretetiért véredet kiontád, hogy az én lelkemet, testemből, a szent áldozatnak bévetele nélkül, kimenni ne engedgye, Am.”²⁴ Noha Borbála kultuszát a 18. században felváltja Szent József tisztelete, s a szűz mártír segítségéért leginkább már csak a bányászok könyörögnek leszállás előtti közös imájukban, a 19. század közepe táján kultusza Csehországban mégis felelevenítődik, amelynek hatása hazánkban is kimutatható.²⁵ Archaikus népi imádságaink között még a közelmúltban is sikerült feljegyezni olyat, amely bizonyítja, hogy szerepét nem feledték el: „Szűz Szent Borbála és Máté / A boldog kimúlásér / Legyen nekem minden időben esedezésem / Hogy én hirtelenyen meg ne hallak, / Hanem halálomnak előtte az üdvösséges szákramentomban / részesülhessek / És a látható és láthatatlan

ellenségtől megőriztessek / A gonosz lélektől megoltalmaztassak / Így az örökkévaló boldog életbe juthassak...²⁶.

A Tizennégy segítőszent soraiban tűnik fel *Antiochiai Szent Margit* (†303.) alakja is, aki a hagyomány szerint, Borbálához hasonlóan a kárhozattól való megmenekülést ígérte annak, aki imáit hozzá intézi. A haldoklók egyik védőszentjeként a *Legenda aurea* és a gótikus jámborsági formák inspirációjára terjedt el kultusza, de a *Patrona Regni* címmel illetett sárkányölő szűz alakjának tisztelete már korábban meggyökeresedett, amelyhez hozzájárult a II. András királyunk keresztes hadjárata után hazánkba került ereklyéinek megbecsülése. Az Árpád-korban már nagy népszerűségnek örvendő szent kultusza a török hódoltság és a reformáció ideje alatt elhalványult, s csak a 18. században éledt újjá a német bevándorlók hatására. A szülő anyák védelméért könyörgő, halála előtti kérése alapján a nehéz szüléseknél is hathatós segítséget nyújtó Margit kultuszörökségeként maradhatott fenn az a vezeklőv (Szent Margit asszony öve), amelyet a pozsonyi klarisszáktól kölcsönkérve nemes asszonyaink kézről, kézre adtak a szülési fájdalmak enyhítésére. Azonban ez az ereklye más mágikus hatásokkal is rendelkezett: annak a haldoklónak is megkönnyebbülést hozott, aki viselte. 1689-ben például Batthyány Ferencné öltötte magára utolsó óráinak eljövételét érezve, s férje szerint az öv megkönnyítette szenvedéseit.

A halál, haldoklás patrónusainak a segítőszentek soraiban betöltött kiemelkedő jelentőségét bizonyítja, hogy a Tizennégy segítőszent közül immár a negyedik alakot kell bemutatnunk, aki valamilyen funkciójával kapcsolódik kérdéskörünkhöz. A Hadrianus császár (117-138) idejében, tízezer vértanúval együtt kivégzett *Szent Achatius (Akácus)* püspök az esendő ember egy igen gyakori félelmében nyújt segítséget: ő az a „hatalmas pártfogó a kinteljes aggodalomban, mely olykor a halál előtt jelentkezik...²⁷. Kétségekben, halálfélelemben, súlyos betegségekben folyamodtak hozzá a hívők a középkorban.

A tridenti zsinatig él a kultusza *Szent Zsófiának és három lányának* (Fides, Spes, Caritas, azaz: Hit, Remény, Szeretet), akik vértanúságuk előtti kérésük alapján tesznek szert mágikus hatásra. Az *Érdy-kódex* szerint Hit utolsó szavai ezek voltak: „...minden ki én halálomnak napjáról megemlékeznek, igaz hittel ez világból kimúlván, megüdvözöltessenek”; Remény pedig ekként fohászokodott: „...valaki az te jegyösödnek dicséretire te szenvedésödről megemlékezöndik, bizony reménységben múljék ki és kétségek veszedelméből megszabadojtassék”. Zsófia és leányai élettörténetét olvasva a középkori hívő ugyanazt a mágikus cselekvést gyakorolta, mint amikor pl. Kristóf képére rátekinített. A kódex írója erről így tudósít: „Olvastatik róla, hogy valaki ez szentöknek életöket olvassa, azon a napon gonosz halállal meg nem hal. Ő halálának kegeg idejin bizony töredelmesség nélkül, tiszta gyónás nélkül, Oltáriszentség nélkül és hit, reménység, szeretet nélkül, és isteni malaszt nélkül ki nem múlhat... Még úgy olvastatik, hogy valamely házban ő életök meg jelend írván, senki ott gonosz gonosz halállal meg nem hal...²⁸.

Folytathatnánk még a középkori halálmágiával kapcsolatba hozható szentek sorát, megemlítve akár a pálosok körében népszerű Remete Szent Antal, vagy Sienai Szent Katalin nevét, de lehetne még beszélni Arimathiai Szent Józsefről, Lázárról, a sírásók védszentjeiről, vagy Szent Lucáról, a temetők és temetőkápolnák patrónájáról, aki nevében is a holtak örök világosságának ígérését hordozza. De sajnos most csak azokkal foglalkozhattunk, akiknek kultusza jelentősebb lévén, szélesebb körben terjedt el, illetve szorosabb témánk, a haldoklás védszentjeinek bemutatásában érintettek.

A halállal összefüggésbe hozható illetve a haldoklókat segítő középkori szentjeink nagy száma azt jelzi, hogy a túlvilággal kapcsolatos aggodalmaktól szenvedő, a halálfélelemben, s az utolsó órájában egyedül harcoló ember igényt tartott arra a lelki támaszra, melyet a földi halált már elszenvető, s magatartásukkal példát mutató szentek nyújthattak neki, hogy a hit erejében megerősödve, túlvilági kísérelője kezét fogva leküzdje a nehézségeket. S amikor arról beszéltünk, hogy bizonyos körülmények hatására egyes

patrónusok kultusza meggyengült, vagy eltűnt, az nem jelenti azt, hogy ez az igény megkisebbedett volna. A történelmi események és az Egyház életén belül bekövetkező változások csupán azt eredményezték, hogy a továbbélő kultuszok mellett, és a gyengülők helyett új patrónusok tisztelete kezdett elterjedni, felvirágozni.

Így történt ez Szent Borbála kultusza esetében is, amely bár a 18. századig rendületlenül tartotta magát, szerepét mégis lassan átvette a 17. században kialakuló *Szent József*-tisztelet. Jézus nevelőapja, az ács kultuszának elterjesztésében elsősorban a ferences rendiek munkálkodtak, hazánkban a Bécsből szerteszágázó karmelita, jezsuita illetve főúri példa járt elől. Tiszteletének elterjedésében szerepet játszott Lipót császár is, aki a dinasztia kihalásától való megmenekülést, fia születését József közbenjárásának tulajdonította, s gyermekét az ő védelmébe ajánlva, a papság és az arisztokrácia támogatásával kultuszát birodalomszerte terjesztette. József szerepe sokrétű volt. Nem csupán a család, a házasság, az árvák és a famunkások védelme volt feladata, hanem a jó halál kegyelméért könyörgők is hozzá fordultak, társulataik névadójául választották. A halállal kapcsolatos szerepkörének létrejöttét bizonyára az is befolyásolta, hogy patronáltjai, az ácsok készítették a koporsókat, azonban egy 4-5. századból származó apokrif (a hivatalos bibliai szövegek közé be nem sorolt) irat (József, az ács története) – halálának körülményeit elbeszélve – nagyobb hatást gyakorolhatott védőfunkciójának kialakulására. A tisztes öregségben, 69 esztendő korában utolsó útjára induló József családja körében, az akkor 29 éves Krisztus jelenlétében távozott az élők sorából. Úgy hagyhatta itt a földi létet, hogy nem kellett elszenvednie nevelt fia és felesége, Mária halálát, hanem azok jelenlétükkel segítették s támogatták végórájában. Földi szenvedéseinek jutalmaként lelkét az angyalok Ábrahám kebelébe vitték, s Krisztus feltámadásakor azon holtak között lehetett, akik sírjaikból kikelve magával a Fiúval emelkedhettek a mennybe. Íme a biztos üdvözülés ígéretében, a család szeretetében és a konkrét isteni jelenlétben történő szép halál példája²⁹. A hétköznapi ember számára oly sokat jelentő családi boldogság patrónusa, aki a házasságtól egészen a halálig végigkíséri oltalmával életünket, a paraszti házak szent sarkainak, oltárkáinak mind a mai napig elmaradhatatlan figurája. 1862-ben az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata az ő képével kedveskedett templomának³⁰, a matyók még a II. világháború után is előszeretettel ragasztották képét ágyaik végére³¹, hogy segítse őket egész életük során. Érdekességként jegyzem meg, hogy az Ipoly-menti falvakban ünnepnapjához haláljósító tradíciók is kötődnek. A néphit szerint, ha az esztendőnek ezen a napján rossz az idő, akkor abban az évben sok halottra számíthat a közösség.³²

Bizonyos mértékig a Borbála-kultusszal hozható összefüggésbe a jezsuita szerzetesek által propagált szent, *Xavéri Szent Ferenc* (1506-1552) tisztelete is, akinek ünnepe egy nappal esik korábbra a mártír szűz neve napjánál. Az új kontinensen missziós szolgálatot teljesítő Ferenc közbenjáró funkcióit az élettörténetéből vett elemeknek köszönheti. A tengeri utazásokkor, járványos időkben hozzá fohászkozó hívők a szent magányos halálára emlékezve a halál óráján kérik segítségét, ez utóbbi szerepének meggyökeresedését a Borbála-naphoz kapcsolódó kultuszörökség közelsége befolyásolta. A jezsuita rend felszámolása után, rövid életű kultusza végleg elsorvad.

Szűz Mária édesanyja, az idős korában megfogant *Szent Anna* a középkorban még csupán a szeplőtelen fogantatás üdvtörténeti előképeként jelent meg, s csak a barokk korában lépett elő az asszonyok oltalmazásának, a szülő anyák védelmének illetve a meddőség elleni küzdelmeknek patrónájává, s vált a haldoklók különösen tisztelt védszentjévé. Élettörténete Jakab ősevangéliumából vált ismertté. Hazánkban kultusza a 17. század végén terjedt el, amelyben a betelepülő jezsuitáknak is nagy részük volt, de közreműködött benne az uralkodóház is, és a főúri arisztokrácia kultuszteremtő igényei sem elhanyagolhatóak. Nagyszombatnál a szentgotthárdi csata (1664) halottainak közös sírja felett a halottak

patrónájának, Annának temetőkápolnája emelkedett, 1694-ben, Bécsben pedig maga Lipót alapított Szent Anna társulatot, amelynek hazánkban számos fióktársulata ismert. Nógrádban II. Balassa Pál emeltetett oltárokat kedvelt szentje tiszteletére, s a kékkői várkápolnát 1759-ben neki szenteltette. Anna neve napját nagy ájtatossággal rendelte megünnepelni, s ő maga is azon a napon halt meg, amelyen az üdvösségre vezető halálért közbenjáró szent búcsúja esedékes. 1813-ban Ipolytarnócon a Bory-család jóvoltából szenteltek Anna tiszteletére temetőkápolnát, amely egyben a donátorok temetkezési helyéül is szolgált.³³ Az Annának ajánlott kápolnák és oltárképek mellett ismeretesek pl. a pécsváradi temetőkápolna barokk votív képei, melyek a haldoklók, halottak patrónájához szólnak. A szómágia erejével hat a Szent Anna asszonynak öt öröme címet viselő imádságfüzér, amelynek végzését a boldog kimúlásért tartották fogatosnak³⁴.

A halálra váltak, halálra ítélték speciális barokk patrónusa a Krisztussal keresztre feszített megtérő lator, *Dizmász*, akinek neve csak az apokrif hagyományokból ismert. Jézus, halála előtt még megígérte neki, hogy bűnbánatáért üdvözülni fog³⁵, így ő az első ember, akit Krisztus kereszthalála megváltott bűneitől. Kultusza a 17. század végén a krajnai területekről (ma Szlovénia) indul el a főúri jámborsági formák részeként, s a bűnbánó szent tiszteletét a jezsuiták karolják fel. Így jut el Magyarországra is jezsuita közvetítéssel a 18. században, s bár Szent József kultuszával nem vetekedhet, mégis sokan fohászkodtak hozzá azért a kegyért, hogy bűnbánatukat, utolsó gyónásukat megtehessek, s hogy utolsó órájukon oltalmazza őket a halálküzdelemben. *Szent Jakab apostol* (†62 k.), aki halála előtt utolsó leheletével még megbocsátott gyilkosainak, elnéző magatartása miatt válhatott a haldoklók védőszentjévé, s Dizmással ellentétben nem a megbánásban, hanem a haragosoknak való megbocsátásban segédkezett.

A haláltusa kínjaitól való megszabadulásért *Szent Teklához* is imádkoztak a hívek, aki a legenda szerint Pál apostol prédikációinak hatására tért meg, majd – többszöri próbálkozás után – szenvedett mártírhalált. Spanyol ihletésű kultusza a 18. században terjedt el Ausztria közvetítésével hazánkban, s valószínűleg a *Rituale Romanum* lélekajánló imádságából is nyerhetett inspirációt, amely a vészterhes időkben támaszul szolgált a haláltól rettegeknek: „Úr Isten, ki a Szentséges Técla Szüzet, és Mátyrty, három igen kegyetlen gyötrelmektől megszabadítád, szabadicsd-meg ennek lelkét is, és adgyad veled egygyütt örvendezni a mennyei jókban.”³⁶

A jó halál barokk oltalmazójaként tartjuk számon a Brigitta-rend megalapítóját, svédországi *Szent Brigittát* (1303-1373) is, akinek látomásairól szóló írásai (*Revelationes*) Európa-szerte elterjedtek. Szerepkörét élettörténete inspirálta, mely a későbbi szentet méhében hordozó, hajótörött anyja csodálatos megmenekülésével kezdődik. A biztos halált elkerülő édesanya álmában egy angyalt látott, aki felfedte előtte, hogy magzatának köszönheti életét. Brigitta halálával is példát mutatott tisztelőinek, mert csaknem egy évnyi fájdalmas, hosszas betegségét megadóan tűrve hitében rendületlenül, Isten iránti alázattal távozott szenvedéseinek színhelyéről. Valószínűleg Brigitta látomásai inspirálták *Taddeusi Júdás*, vagy másképp *Szent Tádé* tiszteletét, amely a bécsi jezsuiták hatására terjedt el hazánkban, s a jozefinizmus tiltó rendelkezéséig élt, bár az Iskarióti Júdással való névrokonsága a szent népszerűségét nem segítette elő. A kilátástalanságban, tanácstalanságban, kétségbeesésben segítségül hívott apostol a reménytelen ügyek pártfogójaként finom áthallásokkal vált a haldoklók védőszentjévé, akinek egy sajátos pszichológiai helyzetben tulajdonítottak segítséget. Szent Brigitta látomásaiból arról értesülhetünk, hogy Jézus egy ízben kinyilatkoztatta Brigittának, hogy Tádéhoz mindig bizalommal fordulhat.³⁷ Nádasdy Ferenc a Lorettomi kápolna egyik kápolnáját 1659-ben már Tádénak ajánlja, 1758-ban pedig a váci Gombás patak hídján tűnik fel szobra, mely a kétségbeesetteknek nyújt segítséget, a lelki összeomlás elkerüléséhez.

A katolikusok hite szerint felépülő mennyei hierarchiában a Fiúhoz legközelebb álló *Szűz Mária* anyai szeretetét az egész emberiségre kiterjeszti, s miként az édesanyának kérései a gyermek felé meghallgatásra találnak, úgy könyörög Mária is hathatósan pártfogoltjai érdekében fiához. A közvetítői szerepének hatékonyságába vetett hit és hazai kultuszának ismert jelentősége révén a magyarok legfontosabb patrónusa lesz (és marad), segítségét a hívek szinte minden bajban igénybe veszik. Természetesen a halálra készülők, s a haldoklók körében is a legnépszerűbb patrónának számít, de mivel kultusza olyan sokrétű és nagy jelentőségű, hogy külön tanulmányt érdemelne, itt nincs mód bemutatására. Egyetlenegy momentumot mégis szeretnénk kiemelni a köré fonódott vallási hiedelmek közül, amely a Kármelhegyi Boldogasszony kegyképtípusához kapcsolódik, s a halállal összefüggésbe hozható szentelmények egy sajátos tárgyi formáját képviseli. A karmelita rendet megalapító Stock Simon (†1265) látomása az ún. *szentelt skapuláré* vagy vállruha viselési szokásának, amely a skapulárés társaságok barokk kori elterjedése után országszerte általánossá vált a hívők körében. A legenda szerint Mária egy olyan vállruhát nyújtott át a rendalapítónak, amelynek viselése megóvjá a haldoklót a halál utáni kárhozattól. Ezt a nyakba akasztható, megszentelt textillapocskát a búcsúban, kegyhelyeken árusították, s a vallásosabbak sokszor egész életükön keresztül viselték. Többen még mosakodáskor sem vették le, s szokás volt a „haló ruha” részéül is megvásárolni. A megszeneteletlen haláltól való félelem mágikus hatású, amulett funkcióval is bíró speciális viselettörténeti darabja a halálra való felkészülést a mindennapok profán világának részévé tette, s a haldoklás ceremóniájának tárgyi kultúrájába is beépült. Egyébként az öltöztetős Mária szobrok palástjának is ismerjük hasonló szerepét. Például Andocson a század elején orvos hiányában a betegekre és a haldoklókra a templomból elvitt palástot terítették³⁸, amely Mária oltalmának kifejezőjeként már a Köpönyeges Mária középkori képtípusán is megjelent.

A szenteknek egy sajátos csoportját képviselik azok a patrónusok, akik életüket ispotályokban eltöltve a betegek ápolását, a haldoklók megsegítését tartották feladatuknak, s példamutató magatartásukkal embertársaikat hasonló kegyes cselekedetekre ösztönözték. S miként imáikkal a haldoklókért könyörögtek a betegágyak mellett, akként járnak közben a végórában az őket megillető mennyei szférákban is. A gyógyszerészek védőszentjeként is nyilvántartott *Istenes Szent János* (1495-1550) hosszas tévelygése után kegyes életre szánva el magát Granadában alapított kórházat, s a maga köré gyűjtött betegápolók közösségének irányításával lerakta a később renddé szerveződött irgalmas barátok társaságának alapjait. 1690-ben avatta szentté VIII. Orbán pápa, XIII. Leó (1878-1903) pedig a katolikus kórházak védőszentjévé tette, s nevét belefoglalta a haldoklók egyházi imájába. Hivatalosan, az 1746-ban szentté avatott *Lelli (Lelliszi) Szent Kamill* (1550-1614) is csak 1886-ban nyerte el a kórházak, a betegek és a haldoklók védőszentjének titulust, noha a kamilliárusok rendjét (alap. 1585.) a nép már régóta a „Jó Halál Testvérei”-nek vagy „Agonistes”-nek nevezte. Az 1758-ban Vácott letelepedett rend Forgách Pál püspök halála miatt nem tudott gyökeret verni, s 1760-ban már Győrben üdvözölhetjük őket, ahol a szerzetesrendek II. József általi feloszlásáig működtek.³⁹ A haldoklóknak lelki vigaszt nyújtó Kamillt és szerzetesközösségét, a boldog kimúlás atyáit különösen tisztelő Forgách püspök 1759-ben városának egy Kamill szobrot ajándékozott, amelyet a Gombás patak barokk hídjának korlátján helyeztek el. A szobor egy koponyát tart a kezében, s talapzatán az a könyörgés olvasható, melyet a hídon átkelők rebeghetnek a szentre rátekintve: „Szent Kamill, aki fiainak azt parancsoltad, hogy a betegeknek és gyöngéknak szolgáljanak, életünk végén állj mellettünk!”⁴⁰ Bechert József kőfaragó ugyanakkor egy Szent Borbála szobrot is faragott a hídra, mely bizonyítja, hogy a jó halál régi és új patrónusainak kultusza egyidőben élt. Borbála, Kamill társaságában a halállal tusakodóknak nyújtott segítséget, és táplálta őket mennyei étellel.

Mint láttuk, a szép és kegyes halál patrónusainak segítségét a hívek egész életük során igénybe vették, a haldoklással kapcsolatos rítusok minden stádiumában szerepet vállaltak. Segédkeztek a halálfélelem legyőzésében, óvtak a kísértések ellen, harcoltak a gonosszal szemben, enyhítették a szenvedést, mérsékeltek a haláltusát. A lelket elkísérték túlvilági útjára, közbenjártak érdekében az Ítéző Bíró előtt, könyörögtek bűnei bocsánataért. Hozzásegítették a halálra készült, hogy maradéktalanul teljesíthesse élete utolsó nagy feladatait: meggyónjon, megáldozzon, felvegye az utolsó kenetet. Segítették bűnei megbánásában, a másoknak való megbocsátás aktusában, s abban is, hogy az utolsó órákat szerettei körében tölthesse. A halál előtti percekben a földi és az égi szférák közötti áthidalhatatlanság megszűnik, a racionális és az irracionális találkozáspontján az ember segítőtársra lel a már üdvözült lelkek kisugárzó szeretetében. Azok állnak mellé, akik már odaát vannak, s a lélek könnyebben szabadul földi rabságától, ha egy láthatatlan erő segíti át a titokzatos kapun, s az életszeretetet, a földönhagyottak szeretetét felváltja a túlvilági lények mennyei kegyelemhez segítő támogatása. A hit ereje, a segítőszentekbe vetett bizalom és a felkészülten fogadott, szentségekkel megerősített halál tudata nemzedékről nemzedékre átörökített tradíciói által sokak számára jelentett enyhítő írt a halálfélelemre, és könnyítette meg a haláltusát.

Horányi Ildikó
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum
1013 Budapest, Apród u. 1-3
Email: hori@dpg.hu

- ¹ Dupront, A.: Pèlerinage et lieux sacrés. In: Mélanges F. Braudel. Toulouse, Privat, 1973. II. 190-191.
- ² Boldogasszonnak három csöpp teje. Közli: Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Bp., Magvető, 1976. 54. (247. p.)
- ³ „...az embernek el kell érnie bizonyos életkort ahhoz, hogy tudatosodjon benne a halálra való felkészülés, az Istennel való találkozás mély hite.” – Zsók Béla: A halálra való felkészülés világi és vallásos megnyilvánulásai a dévai (bukovinai székely) csángó telepen. In.: Vallásos népelet a Kárpát-medencében. Népismereti tanulmányok és közlések (Szerk.: Barna Gábor). Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1995. 181-190. - 188.
- ⁴ Bíró Jánosné, szül.: Somogyvamos, 1910. – gyűjtés: Nikla, 1981. – Erdélyi Zsuzsanna: Modern szinkretizmus. In.: Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon (Szerk.: Lovik Sándor, Horváth Pál). Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990. 9-48. – 38.
- ⁵ Erdélyi Zsuzsanna, 1976. 81.
- ⁶ Magyar Néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság (Főszerk.: Dömötör Tekla) Bp., Akadémiai, 1990. 349.
- ⁷ Reizner János: Szeged története. IV. Szeged, 1900. 389.
- ⁸ 1562. jan. 18 - 1563. dec. 4. - 3. ülés, 25. ülés
- ⁹ Szilárdfy Zoltán: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I. 17-18. század. Szeged, Néprajzi Tanszék, 1995. 530.
- ¹⁰ Réau, Louise.: Iconographie de l'art chrétien. III/1. Iconographie des Saints. Paris, 1958. 23.
- ¹¹ Károli-Biblia: Máté 2,12
- ¹² „Sancti tres reges Gaspar Melchior Bathasar: orate pro nobis nunc et in hora mortis nostrae” – Idézi: Bálint Sándor: Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Bp., Szent István Társulat, 1989. 145.
- ¹³ Bálint, 1989. 144.
- ¹⁴ Lengyel Ágnes– Limbacher Gábor: Népi vallásosság a Palócföldön. Balassagyarmat, Nógrádmegyei Múzeumok Igazgatósága, 1997. 194.
- ¹⁵ Virt István: Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. Folklor Archívum 17. (Szerk.: Hoppál Mihály)., Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1987. 196. – más helyen ugyanerről: 198.
- ¹⁶ Jacobus de Voragine: Legenda aurea. Bp., Helikon, 1990. 260.
- ¹⁷ Érdy-kódex (1526-1527). Közzéteszi Volf György. Nyelveléktár IV-V. Bp., 1876. V. 345.
- ¹⁸ Solfi, C.: Betegkehez-látó, ugyan azoknak boldog halálokat kereső. Mely most magyarra fordított és kibotsátatott a lelki-pásztorok hasznára. Kolozsvár, 1787. 38.
- ¹⁹ Lengyel – Limbacher, 1997. 99.
- ²⁰ Érdy-kódex. In.: Nyelveléktár IV. 228.
- ²¹ Legenda aurea, XII.4. (15. p.)
- ²² Kölnei Livia: A Tizennégy Segítőszent kultusza a középkori Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények 158-165. (1997-1998) 101-137.* - 115.
- ²³ Például a felvidéki ismert 116 szárnyasoltár közül 49-en szerepel
- ²⁴ Pongracz Ester: Igaz Isteni Szeretetnek Harmattýából nevedet, drága Kővekkel ki-rakott ARANY KORONA. Nagy Szombatban, 1719. 406.
- ²⁵ Erre utal pl.: Ájzatosság Szűz Szent Borbála vértanú tiszteletére. Bp., 1874.
- ²⁶ Erdélyi Zsuzsanna, 1976. 447.
- ²⁷ Részlet a Tizennégy segítőszent litániájából
- ²⁸ Az idézetek: Érdy-kódex. In.: Nyelveléktár, IV. 437.
- ²⁹ Egy 18. század közepéről származó rézmetszetes szentképcske Szent József halálát ábrázolja családja körében. Képfelirata: „S. Josephi, Nutritii Christi, hodie / aliqui obitum celebrant. Celebremus quoti = / die ejus memoriam, ut ipse quotodie nostri, / nostraeque agoniae memoriam habeat.” Közli: Szilárdfy, 1995. 299.
- ³⁰ Barna Gábor: A Élő Rózsafűzér kunszentmártoni társulatának jegyzőkönyvei 1851-1940. Szeged, Néprajzi Tanszék, 1998. 36.

³¹ Lengyel – Limbacher, 1997. 152.

³² Magyar Néprajz VII., 143.

³³ Lengyel – Limbacher, 1997. 97.

³⁴ Egyik kiadása pl.: Szent Anna asszonynak öt öröme, melynek mindennapi elmondása fölötté hasznos, főleg ha az ő közbenjárása által boldogan akarunk kimúlni. Bp., 1889.

³⁵ Károli-Biblia: Lukács 23,39

³⁶ Szilárdfy Zoltán: Barokk szentképek Magyarországon. Bp. Corvina, 1984. I. képhez tartozó sztlan. p.

³⁷ Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok a hazai és közép-európai hagyományvilágból. I-II. Bp., Szent István Társulat, 1977. II. 405-406.

³⁸ Lantosné Imre Mária: Öltöztetős Mária szobrok Magyarországon. In.: Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon (Szerk.: Lovik Sándor, Horváth Pál). Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990. 49-61. – 52.

³⁹ Németh Ambrus: Szent Kamill-rendi szerzetesek Győrött (1761-1786). Bp., 1915.

⁴⁰ S. Camille, qui nobis aegris quoque obnoxiiis servire iusseras ipse nobis assistere vitae ne desinat. - 1758-ban a Thaddeusi Júdás szobra ugyanitt nyert elhelyezést